

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՃԵՆԵԳԵՐՀՅՈՒԹԻՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑՑԵՆՈՒՄԲ.

Դ. Շ. ՅԻՀԱՅԱԿԱՐԵՆԻՑ ՀԵՂԱԾ.

1842 թիւ. 12 օդոստասի.

ՄԱԴԱՐԹՈՒ ՆԱԽԱՎԱԿԱՑԻ ՎԱՆՔՈՒՄԸ:

(Ե-Ր-Հ-Ա-Վ-Ե-Ր-Ե-Ր)

«Եյն ինչ էն կողմերն, ուր Հայերը կը
բնակեին, փոքր ինչ հանդարտուել էին,
ձանապարհները խաղաղուել էին, նոր ինու-
րոյ առևտուրը բացուել էր, երկրագործու-
թիւն սկսել էր առաջանալ, այդիքն, որ կամ
թշնամեաց յարձակմանէն խորշակահար
էր եղած, կամ նրանք կոտորած էին և
այժմ՝ նոր ի նորոյ սկսել էին ծառեր տնկել,
և ահա յանկարծ մին անակնունեի անցք
պատահեցաւ, որ կրկնն խառնուեցան շր-
փով ու եցան ու սկսեցին մեր Հայերը մին
զմինի միսը ծառել՝ ուտել: Ասեմ ինչ էր
պատճառը: »

«Են ժամանակը Հայերի առաջաւոր
մարդկանց մշքբազմակնութիւնն սովորու-
թիւն էր եղած, մանաւանդ սրակող քա-
հանայքն անսպատիժ մնալով, անխափի էս-
տեղ էնտեղ պատկռմ էին: Աշրից-վանիկ-
ցի Գուանգիւլ կար, որ քանի մի բազմա-
մարդ զեղեր նրան ստորադրուած էին, և
ցերկու հազար զօքք կարող էր ժողովել
իւր զինին, խմանալով որ՝ Թորոս զօքա-
վարի մեռած եղբայրը մի կարի զեղեցիկ
զուստը ունի, խնամախօս է ուղարկում
Թորոսի մօտ, պսակով ամուսնանայ նորա
հետ: Թորոսը շատ զայրանում է և ապրա-

պարում որ, նա երբեք թոյլ չի տալ կա-
տարուի էղ ամսւանութիւնն, ըստ որում
Գուանգիւլն ունի մի կին պսակովի, և եր-
կուսն էլ պահովի: Գուանգիւլն ինսամա-
եսոսի բերանով ապսպարում է թէ, դժուար
չեւը պատակովի կինն արտաքսել կամ մի
զիշեր խեղիկ: Լս ապսպարումն և ևս է
կատաղացնում զմորոսը, վասնորոյ և սա
կառաքէ ասել նրան թէ, եթէ այսօր էղ
անելը մատղիր է, դարմանք չէ որ վաղին էլ
իմ եղբօր դատերը սպանէ կամ խեղիէ
կամ արտաքսէ, և կարելի է վերջն նաքը
թուրքանայ ևս, վասն որոյ ասէք նորան,
միւս անզամ էս առարկայի վերայ խնամա-
իոս չղրիէ, ընդհակառակն ինքն իւր ձե-
ռովը նրան կսպանէ: »

«Լս լուրը հասնելով Պապ հօրեղբօրս,
կերթայ Թորոսի տունը, բերել կըտայ նո-
րա եղբօր զուստը՝ Օաղեկանուն օրիորդը,
կըհանէ իւր մատնէն մատանին, կըդնէ
օրիորդի մատը, ճակատէն կըհամբուրէ և
կանուանէ հարսնացու իւր որդի Խատի-
դեարին: Քանի մի շաբաթէն յետոյ մեծ
հանդէսով, շատ բազմութեամբ, տէրտէր-
ներով, տիրացուներով գնաց Թորոս զօ-
րավարի տունը, նշանը օրհնել տուեց ու
վերազարձաւ: Եփոս, էս հանդիսաւոր
նշանազրութենէն յետոյ, փոխանակ ուրա-
խութեամբ հարսնակը անելոյ, սպով կո-
ծով թաղեցինք Օաղեկ օրիորդը: Ասեմ
ինչ տիսուր անցք էր էս: Նշանազրու-
թիւնէն քանի մի շաբաթ յետոյ, Թորոսը
զնումէ Դաւիթթ թեկի գեղը, և ահա լուր են
բերում թէ, մահմեղականները պատրաս-
տուած յարձակվելոց են այսօր Զամնուրի
դեղերի վերայ: Թորոսը չունէր արու զա-
ւակ, և նրա բացակայութեան ժամանակը

զօրծերի թէ անտեսական թէ զբնուորական վերահասու կը լիներ նրա ժրազլուխ կինը Խաթուն խանում անուն։ Աս ցլուր տանը իւր ամուսնոյն, հրաման կրտքի մերձ գեղերի վերայ, փութով զօրաժողով լինել զալ զնալ թշնամիների վերայ։ Մինչ այս մինչ այն՝ հարիւր ձիաւոր կը դումարուին, և առ ի խրախուսել ձիաւորները, կրծիաւորացնե, և զ՞օաղեկ օրիորդը տան և տանե հինգ նրա հասակակից օրիորդների հետ, որպէս զի միասին զնան, հաղածն ասպատակող թուրքերը։ Երկրորդ օրը այսոց ձիաւորները կրպատահին թշնամաց որոնք արդէն ասպատակաց մի զիւղի ոչխարիները և նախիրը քշում տանում կը լինին դեպի իւրեանց կողմը։ Ես աել պատերազմը կրնաստիանայ, երեք ժամն աւելի կրշարունակութ նոցա մէջ մարտը, ի վերջոյ թուրքերը տեղի կտան այերին, կրծզեն աւարը և կրպամշն։ Ես պատերազմի մէջը կրվերաւորուի օրիորդն ուսէն հրացանի զնտակով, թէ և շատ թեթև իւր ասութեամբ, բայց երբ կրվերազսնայ իւրեանց առն, կրսկի ջերմելք քանի մի օրէն յետոյ կրվախճանիւ։ Ի՞արէ, ի ինչպէս շուտով անցիացնան էն բարի ժամանակներն, երբ կանացք և օրիորդք ևս կրծիաւորուին, կրմանէն տղամարդին, մասն պատերազմի ասպարեզումն կը գերազանցուեր քաջութեամբ։ Վանի քանի երիտասարդներ ևս պարզեները հազար և կամ թէ մտազիր էին հաղնելց, մարտի դաշտի վերայ դիտապատեն ընկած։ Վանի քանի օրիորդներ իւրեանց նշանաձները պատերազմի տաք տաք ժամանակն էն ընտրած, և կամ նոյնպէս երիտասարդներն, ինչպէս ես իմ առաջուան կինս ընտրեցի։ Որոնայ բերթի առները ժամանակն էր վառ պակասեց, հանգուցեալն երկու բուռն իւր ձեռօք շնաձէն պարզեց ինձ։ Ե հաւ տեսէք՝ ի՞նչով էին պարապում։ Էն ժամանակը կամայք։ «Օաղիի օրիորդը վախճանեց և խառնուեցաւ սուրբ կուսերի դասի հետ, և ուխտազրուժ Ձռանեղուլու (որի անունը յաւետեանս անէծքով ու նզովքով ողեար է, յի-

և զիշերները հսկելով նոցա վերայ։ Տէ՛ Շահակը կիմն իւր ամուսնիցը չէր հեռանար և ժամերզութեան ժամանակին էս տէրտերակիմն Նըլլաթն էր տիբացութիւն անողն։ Նըլլաթ ասեղովս, կարծում է. ք մի հասարակ կիմն էր. ոչ, ոչ, նա էր որ կրիրախուսէր, կրքաջալերէր զողարիկ սեռը մարտակից լինել, առաքինանալ, նա էր օրինակ կրօնասիրութեան՝ բարեզործութեան և պարիշառութեան, նա էր զօրապետ իւր սեռի. նրա յիշատակը յաւերժական լինի։ Ան բարի, ամենաբարի ժամանակը շատ օրիորդներ, նորահարաներ, կնանիք, լաւ ձեռնի ջուր ունեցողները, գունակ գունակ պատմուժաններ, կարովի արախչիններ, վառ օդի և զնտակի ամսններ, կոճերի ժամերթոցներ (տօլաղ), շանիկ նաշխած կուրծքով և այլ հազուսներ կը կարէին, կանջազործին և կրպարդելին էն տղամարդին, որ պատերազմի ասպարեզումն կը գերազանցուեր քաջութեամբ։ Վանի քանի երիտասարդներ ևս պարզեները հազար և կամ թէ մտազիր էին հաղնելց, մարտի դաշտի վերայ դիտապատեն ընկած։ Վանի քանի օրիորդներ իւրեանց նշանաձները պատերազմի տաք տաք ժամանակն էն ընտրած, և կամ նոյնպէս երիտասարդներն, ինչպէս ես իմ առաջուան կինս ընտրեցի։ Որոնայ բերթի առները ժամանակն էր վառ պակասեց, հանգուցեալն երկու բուռն իւր ձեռօք շնաձէն պարզեց ինձ։ Ե հաւ տեսէք՝ ի՞նչով էին պարապում։ Էն ժամանակը կամայք։ «Օաղիի օրիորդը վախճանեց և խառնուեցաւ սուրբ կուսերի դասի հետ, և ուխտազրուժ Ձռանեղուլու (որի անունը յաւետեանս անէծքով ու նզովքով ողեար է, յի-

շուի) որպէս անյիշաչար և անոխակալ ոք, եկառ թորոսի տունը զինաողջանը, ինչպէս և միւս բոլոր երեւլիքն։ Թորոսն նրա զալուստը համարեց հաշտութիւն, ուստի ընդունեց զնա և այնուհետեւ բարեկամութիւն՝ զնալ գալը շարունակեց՝ որպէս առաջ եղած էին, և երբ ուր ուրեք պատերազմ լիներ, միասին ևս կերթային։

* Հանկարծ լուր տարածուեց թէ Ֆաթ-Եղի խանը զօրաժողով է լինում, յարձակուի Զավթնդուրի վերայ։ Ըոլորեքեան հիացան նրա էս յանզգնութեան վերայ, որովհետեւ սա անզամ յաղթուած էր Թորոս զօրափարեն և կարծում էին ընկծուած է։ Մի ասիլ՝ էս լինում է զրդմամբ և խորհրդով Ֆանզգիւլի, ինչպէս շուտով կերեայ։

* Թորոսն ստուգելով Ֆաթ-Ելի յարձակումն, իմացումն է տալիս դաւաճան Ֆուանզիւլին, որ և շուտով ներկայանում է իւր զօրքով։ Երկու օր երկու կողմի զօրքն էլ միմևանց դէմ ու դէմ բանակուած մնում էն, և հաշտութեան խօսքի միջնորդ է լինում Ֆուանզիւլն, որի նպատակն եղած է միմիայն յետ ձգէ մարտ, մինչև Երասխի միւս կողմէն Զելարեանի ցեղէն վարձած հեծելազօրը զայ հանի Ֆաթ-Ելին օգնութիւն։

* Հաշտութիւնը զլուխ չդալոյ համար՝ երբորդ օրը մարտը սկսում է, Հայերը սաստիկ հարուած տալով թշնամեաց, յաղթում են և հալածում, Թորոսն էլ յաղթութիւնը կատարեալ համարելով՝ և ևս կըխրախուսէ զշետ պէտի նոցա, բայց յանկարծ կըհասնին նոցա օգնական Զելարեանցիք, կըվերադառնան միասին, մարտը կընորոգուի առաջինէն սաստիկ, մումած՝ զազանացած մին զմինի վերայ յարձակուե-

լով։ Մարտի տաք-տաք ժամանակն ուխտաղրուժ Փառանդիւնն դասալիք լինելով, իւր զօրքովը կըքաշուի հեռի կըկանզին՝ որպէս հանդիսատես և անտարբեր փոքր ինչ կընայէ, կընայէ ու կըհրամայէ իւր զօրքին վերադառնալ խրեանց տեղերն, իսկ ինքն քսան-երեսնաշափ ձիաւորներով կըքայ կըխառնուի Ֆաթալիի զօրքին։

* Մարտը մինչև արեւուաք կըշարունակուի, երկու կողմէն էլ շատ տղամարդիկ գետնի վերայ անշունչ մնալով։ Թորոսն քանի մի մահացու թուրի վերքեր ստանալով, դարձեալ չի ընկծուիլ, բայց ի վերջոյ կուրծքի մէջ աեղք հրացանի գնատկով հարուած ընկանալով, սուրը ձեռքին երիվարի վրայէն զղեանի կըհարկանուին և իսկ և իսկ հոգին կաւանդէ, որի զիակն իւր աջակիցները կաշխատին դուրս բերել մարտի ասպարիզէն և չժողուշ անհաւանի ձեռքին։ Խս նահատակի դիակի վերայ հարիւրաւոր մարզիկ երկու կողմէն կըսպանուին, բայց ի վերջոյ Հայերը կազատեն զայն կապացանէն որ, հաւատուրաց Ֆուանզիւլի ազգականներէն մինն է ձգած Թորոսի վերայ գնատակն և նոյն գաւաճանը սպանուել է իսկ և իսկ գնատակով։ Հայերը տեսներով իւրեամոց զօրավարի անկանին, սկսել էն փախչիլ ցրուիլ՝ երբ և թշնամիքն սուելի ևս սաստիկ կատորած են տուել, եթէ զիշերը չէր վրայ հասած, և ևս հարուած կըստանային, այսու ամենայնիւ դարձեալ մինչև երկու հազար մարդ կորցրել են, իսկ թշնամեաց կողմէն կորուստն կըկնակի է եղած։

* Ֆուանզիւլը չբաւականանալով էսքան չարութնամին, երբորդ օրն իւր լոյս հաւատն

ուրացաւ, ընդունեց մահմեղականութիւնը: Խսկ նրա զրգմամբ Պաթ-Ելիք զօքքը, մանաւանդ անզուսպ Զալարեանցիք առապատակեցին Զամպուրի գեղերն՝ որքան և կարողացան, մինչև հրամանաւ Դաւիթիք բէկի փութացան, հասան Միսիթար զօքքալն և Տէր Աւետիքը զօքքով, որոնք այս տեղ այն տեղ մանր-մունը պատերազմ-ներով վերստին արտաքսեցին՝ հալածեցին Զամպուրէն: Թէ առժամանակ այսուհետեւ երկու կողմէն ոչ ինչ խրլստմունք չէին լինում: Քայլ սաստիկ սկատրաստութիւններ էին տեսնում մեր շորս կողմի այլազդիներէն: Դաւիթ բէկը իւր բանակովը սպասում էր Պարալակեազ, այն տեղրանքի վայրենի ցեղերի յարձակման առաջը կարել, որովհետեւ լուր կար թէ նոքա ևս ժողովում են գալ, ասպատակել Հայերի գիւղերը: Գուանզիւլը, հաւատաղրուժ Գուանզիւլն էլ քսութիւնով և գատ լուրերով աւելի ևս էր վնասում, այս ինքն վհատացնող ապազարանքներ և լուրեր տարածելով իւր արբանեակների բերանով միամիտ Հայ-գեղացիների մջը, նոցա սիրալ սառնացնել էր տալիսա որպէս թէ Առուսը յաղթուած Պարսիկներէն, Իշտագու քաղաքէն վերապարձել է, և Շահ-Թամազն եկած է Թավրէզ մեծ բանեակով և էս օրէ վաղի է՝ գալոց է զայերը ջընջել իսկ Օսմանցին հասել է շատ զօքքով Արս և Երևան, շարժում Հայերիդ վերայ, և դուք Հայերդ մի բուռն ժողովուրդ, ինչ կարող էք անել էս երկու հզօր տէրութեան զօքքի առաջն, մանաւանդ ձեղ շշապատող Թուրքերը ձեղ ընտանի թըշնամի են, շնուտով ձեր ինանիքն, աղջկերն, որդիքը գերի կըտանին Թավրիզի հրապա-

րակներումը կըմաճառեն, ձեր Հայ-զօրավարները ձեր արիւնը թափելով, իւրեանց համար փառք ու պատիւ են ճարում; մինչև ցայսօր Էսքան արիւններ թափուեցան ինչ օգուտ եղաւ ձեզ, Առուսը դանձ, վառօղ, արծիծ, հրացան և այն և այն զրկեց, որն արդիօք ձեղ ցոյց տուին, Արաց թագաւորը ձեզ մեծ մեծ խոստացաւ, վերջըն ինչ եղաւ, սարի էն կողմի մելիքները ձեզ ոչ ինչ օգնութիւն ցոյց չտուին ևն. ևն: Եւ ահա այսպէս էն Յուղայ-մատնչիք ամբարիշտ խօսքերը սերմաննում էին միամիտ Հայերի մաքումը և խոր արմատ ձգելով նրանց սրտումը, օր ըստ օրէ վհատում էին ու յուսահատուում, որի հետեւանքն էր չարաչար երկպառակութիւնն: • Թորոսի սպանուելին յետոյ շատերը զլուի բարձրացրին նրա տեղի և պաշտօնի համար, բայց Դաւիթը բէկն ու զօքքավարները բարւոք համարեցին նրա զօրավարութեան պաշտօնը յանձնելոյ հանգուցելոյ, աւելի ևս լաւ ասած, նահատակելոյ Հօրեղօր որդի Յուրարին, որի պապն էլ Զամպուրի զլսաւոր մելիքն էր եղած ժամանակով, և մանաւանդ ինքն Յուրարը յայսնի էր իւր քաջութեամբն ու շատ պատերազմի մջ առաքինացած էր իւր նահատակեալ աղջականի հետ: Մեծ հանդիսով կատարուեցաւ Յուրարի զօրավարութեան կոչումն տալոյ օրը: Տաթեւու առաջնորդը, զարդապեանները, քահանայք, երեկել իշխանները, զօրավարների հետ ներկայ էին, մեծ հացիկրութիւն տուեց Յուրարն ոչ միայն վերօյիշելոց, այլև բոլոր ժողովուրդին, որոնք եկած էին շնորհաւորելոյ: Երեք օր երեք զիշեր փող, թմբուկ, լարախաղաց,

զօտիմարտիմներ, ձիախաղաց հեծեալներ, զարդարում էին էն հանդէսը»:

«Առուբարը վատ ժամանակում էն պաշտօնը ստացաւ, որովհետեւ թորոսի հետ շատ քաջ տղամարդիկ էին նահատակուած և դժուարին էր նոցա տեղը լքնել և զօրքըն յուսահատուած և վհատուած էր համարեաւ, միւս կողմէն էլ Զավընդուրի գեղերի բնակիչներն ըստ մեծի մասին ցրուած, գաղթուած էին ամուր անդեր, և Նուրարն աշխատում էր նրանց փոքր առ փոքր ժղովում, վերադարձնում իւրիանց անդիրն, ոմանց զրամ վճարելով արմատիք գնեն, ոմանց իսկ արմատիք բաշխելով, ոմանց անասուններ և ոմանց քաջալերութիւն մատուցանելով: Են ժամանակը դեռ ևս համաձայնութեան հոգին թաղաւորում էր Հայերի մեջին, այսինքն ինչ ժամանակ թշնամեաց յառնելց կամ յարձակուելոյ լուրը կիմանային, կամ եկեղեցւոյ կոչնակը կը խփուէր, կամ ժները գեղի մեջին ձայն կրաար թէ զուրս եկէք՝ թըշնամիք են գալիս, կամ թէ պատրաստուցէք այս ինչ ժամին, օրին դուրս զայ զընալ թշնամեաց վերայ, իսկ և իսկ Հայ մարդը կը թողնէր իւր գործը, կը լրահաւորուէր, կը փութար, կը ներկայանար տանուալրոջ տան առաջեւն կարձանանար: Մէջերնուն չկար խորութիւն թէ միամօր օրդի է, պատանի է, երիասարդ է թէ ծեր: Ետատ անզամ թէ շասնք միշտ, կը նանիքն, օրիորդները նրանց կրզբահաւորելին, կը քաջալերէին շասպել յայտնուիլուր նշանակուած է, և ուղիկից ևս կը իւր նէին նոցա, որպէս պատմեցի: Ի՞նչ երիտասարդ պատերազմ չէր մտած, նրան ոչ որիորդ չէր համաձայնուիլ ընտրել

ինքեան ամուսին: Ահա այսպէս, զեզ-զեզ, խումբ-խումբ կը համագումարուէին կը զային իւրեանց զօրավարի տան առաջեւն, ուստի և կը ըուէին բանակով ուրախ ուրախ, երգով, փողով, խմբակով զեպի պատերազմի ասպարէզն: Ես ևս չմոռանամ սամել որ, մեր քահանայքը զգեստաւորուած, խաչ-խաչվառով կը յայտնուէին բանակի առաջեւն, նախ քան զուելին, և նոյն խակ պատերազմը սկսելց ժամանակը, կը քարոզէին՝ նոցա համար երկնքումն պատրաստուած արքայութիւնը թէ նահատակուեն, անանց կեանքը, աշխարհի, եղբայրների, ազգականների քաջութիւններն և նոցա անունները զրուելին ի թիւս մարտիրոսաց և այն և այն:»

«Ո՞ինչ այս մինչ այն՝ Թաթ-Ալի խանը Գուանգիւլի զրգմամբ մտադիր էր յանկարծ յարձակուիլ Զավընդուրի վերայ, ի նկատի ունենալով՝ Նուրարի նոր պաշտօնն և նրա անհմուտ լինելը զօրավարութեան կամ նորա ստորագրելոց երկառակութիւնն, զոր ինքն Գուանգիւլն էր ցանած:»

«Երդարեւ նա չէր սխալուած: Կուրարը լսելով Թաթ-Ալիի պատրաստութիւնն, և որպէս ասացի, իւր ստորագրելոց լաւ լաւ ազամարդիկն արգէն նահատակուած էին և կենդանեաց մէջին յարմար աղամարդ սակաւ լինելոց համար՝ մարդ զրկեց հօրեղբօրս մօն և խնզրեց շուտով ինքեան օգնութիւն հասցնել և նոցա զիսաւոր կարգել մի հինօրեայ՝ փորձուած տղամարդ ։ օրեղբայրս շտապով ոլքան և կարողացաւ՝ զօրաժողով եղաւ, յանձնեց Վելք Մանուչարի թոռն Մանուչարին և քաջ տղամարդ Հանրամին, որպէս զի զնան միա-

նան Կուրարի հետ։ Առքա քանի մի շարաթ Չավճնդուրի սահմաններումն սպասելով, թափառելով լիրանց ձորերի մէջն, ոչ ոք թշնամի չեն տեսնում, որովհետև Թաթ-Ալին խմանալով Հայերի միանալն և ղիմաղրաւ լինելն, կասել էր իւր նպատակն։ Մանուչարն որքան և քաջ էր, այնքան էլ վատավեղու և խռովասէր էր։ Աս երիտասարդ Ռահրամի սիրու աւերումէ զինի զանազան ամբաստանութիւններ և յանցանքներ բարդելոյ հօրեղբօրս վիրայ, ի վերջոյ ասումէ, որ տեղ Պատմաւարի և ասպատակի յոյս կայ ինքը կերթայ, ուր չկայ՝ մեզ կառաքէ, ուստի այսպէս զօրքով զնանք նորա դրանը իջնենք, պահանջնենք որ մեզ վարձատրէ, ապա թէ ոչ ինչպէս հարին է նրա հետ այնպէս կառավարուինք, մեք նրա գերին չենք, նրա ձորոց չենք՝ որ ամենայն դատարկ բանի համար մեզ զործ ածէ, ինչք նա պէտք է էնքան հարուստ լինի, և մեք ոչ։ Աշ էս խօսելին կը ծագէ, ի վերջոյ այն, որ յարձակուին նորա ջոկի և հօտերի վերայ ու յափշտակեն։ բայց ոմանք լսողք, կասեն, զնանք նորա դուռը, թէ, չփարձատրէ զմեզ, այնուհետեւ ձեռնամուխ լինենք էղաղխի յափշտակութեան։ Աս ասուլիսն կը տարածուի զօրաց մէջն, և մինը մեր ազգականներին ձի կը հեծնի, լսեկայն կը հտանի Դաւիթի բէկին կը հաղորդէ։ Աս նախ հաւատ չի ընծայիլ բայց իրրե Պատ հօրեղբայրս ևս լսերով՝ առաքեց զիս Դաւիթի մօտը, էն ժամանակը հրամայեց Գէորգի բէդ զօրավարին հարիւրաւոր ձիւաւորվ շտապել հասանել Մանուչարին ու Ռահրամին, արգելել կատարեն իւրեանց չար նպատակն և շուտով յըուեն զօրքն։

Գէորգին յորդորելով զՄանուչարն ու Ռահրամը, զօրքը յըուելէն յետոյ, առաջնորդեց նոցա Մանղեեվ մեր զիւղը հաշտացրեց նոցա հօրեղբօրս հետ, հանդցրեց ետ խռովութեան կրախն, թէկ առժամանակ միայն։ Էս երկապատկութեանց սերմանոցն էր դարձեալ հաւատութաց Գուանդիւն, որ միշտ գուն էր գործում իրուացնել զօրավարները մին զմինի հետ, յարուցանել ընտանեկան տարածայնութիւններ, յորմէ կընկճուէր և Դաւիթ բէկին, և այնուհետեւ ինքն շուտով կարող էր Չափնդուրի և Անաւուղի իշխանութիւնը ձեռք բերել ինչպէս և Թաթ-Ալի խանը խոստացած էր նրան օդնել։

* Ռահրամը հեռի — մօտիկ աղդական դոլով Գուանդիւնն, և Մանուչարն էլ ինամութիւն ունենալով նրա հետ, ծածկար քսու յարակցութիւն է ունենում նոցա հետ և միշտ յորդորում հետանալ Հայոց զօրախումբն և միաբանութենէն, ըստ որում Խօռըքերը շուտով կրփացնեն և կոչընչոցնեն զայակերը վասնորոյ ըստ է այժմէն ինքեանց հաւատարիմ ներկայացնեն չորս կողմի զօրել թուըք իշխողներէն, եթէ էս չկամունան, զոնե, չմրտնեն միւս զօրավարների հետ մարտի առարկին, այլ չեղոքութիւնը պահպանեն։ Աչ զլաւոր պատճառն, որ թէկ միմանց հետ Հայերը արտաքուստ հաշտէին, բայց կերեար որ մին սառնութիւն կար նոցա մէջն՝ երբ մին զմինի կը պատահէին, և առաջուան նման մին զմինի մօտ շատ չէին յաճախել։

* Ճշմարիս է Մանուչարն և Ռահրամն հաշտուեցան հօրեղբօրս հետ, որ միմիամենապատուական նժոյգներ պարզեց նոցա,

այսու ամենայնիւ Գուանզիւլի արբանեակեները ծածկարար անընդհատ գնալ գալու ներին նոցա մօտ, որպէս թէ աղջականներ են: Հօրեղբայրս անցեալն և ներկայն զիտէր և պատմած էր մի ըստ միոջէ Գաէորդուն, որպէս զի սա հաղորդէ: Դաւիթ թէկին և խնդրէ շուտով հեռայնէ յինքենէ ու ուղարկէ զնոսա քանի մի հարիւրական զօրքով ուրիշ տեղ, ուրիշ զօրավարի հրամանի ներքոյ լինին, բայց Գաէորդին կարծելով հօրեղբօրս ասածներն ի թշնամութենէ է կամ թէ բարուրանք են, և որպէս թէ քսութիւն չլինի իւր կողմէն, ոչ ինչ համարելով էնդունք և չէր հաղորդած Դաւիթ թէկին, ուստի Պապ հօրեղբայրս ինքն զնաց Դաւիթ թէկին տեսութեան և մի ըստ միոջէ պատմեց, թէ և Դաւիթ թէկին լսեց, բայց ոչ ինչ ուշաղրութիւն չդարձրեց նոցա վերայ: Պատճառքն մեզ էն ժամանակն անյայտ էին, բայց հետզետէ յայտնի եղան:

« Պատճիւլն չէր մոտածում՝ ինչպէս Հայերի զօրավարներն: Էնա չունէր հանգստութիւն, ամենայն օր նոր նոր փորձեր էր փորձում: Տեսաւ իւր խորամանկութիւններն փութով չեն բարգաւածում, ձեռնամուխ եղաւ այլ հնարքի, քաջալերել Աւրդիվարի խանը, զօրաժողով լինել՝ յարձակուիլ Անսաւուղի վերայ, և յաւելով նոցա թէ Գաթ-Ելին ևս՝ և այլք պատրաստ են հետեւել նրան ու մի անզամով վերջ տալ Հայերի ապստամբութեանն: Հօրեղբայրս լսելով էս լուրն, ապստարեց, Անսաւուղի գեղերի բնակիչները փութան, զաղթուին Խաչ-բօլու լերանց լանջերի, ծործորների և ամուր տեղերի վերայ առժամանակ մնան, և ինքն զնաց թշնամեաց

յարձակմանը զիմազրաւ լինել, թոյլ չտալ նոքա միանան: Ո՞ի և նոյն ժամանակը լուր առաքեց Զավընզուրս որպէս զի այն տեղի զօրքն էլ ձեպին դան ինքեան օդնութիւն:» « Ես անզամն, որպէս զօրաժողով լինելու, նոյնպէս չուելոյ ժամանակն, ակն յայտնի նշմարեւում էր, որ չկայ զօրքի մէջին առաջուան ջերմեւանդութեան և քաջութեան հոգին, մանաւանդ միաբանութեան: Եյսու ամենայնիւ երբ հասանք Եղանկեազ լերան ստորոտը, անսինք թըշնամիքն արդէն բարձրանում են տարի կողքը, մեք ևս նոցանէ սակաւաթիւ լինելով, մանաւանդ նոքա մեզանէ բարձր տեղ ունենալով, Պապը չհամարձակուեցաւ յարձակուիլ նոցա վերայ, թէ և ոմանք խորհուրդ էին տեսնում խլստիլ: Թշնամիքն ընտրելով ինքեանց յարմար և ամուր տեղ՝ բանակուեցան, իսկ մեք վերադարձանք, փոքր ինչ նոցանէ հեռի որոնեցինք, նոյնպէս ամուր տեղում բանակուեցանք, սպասել օդնական յետապահ զօրքինց կարծելով թէ նոքա շուտով կզան: Եցրեւում էր որ՝ թշնամիքը չէին հաւատացած, որ մեք երկիւղին չենք յարձակում նոցա վերայ, այլ խորամանկութեամբ նոցա խարել կամքք, ուստի զգուշութեամբ ինքեանց պահպանողական զիրքով երկու օրէն յետոյ մեր աչքի առաջեն հանդարտութեամբ և կարգով բարձրացան լետոն՝ շուռ եկան ու գնացին: Ո՞իք ևս վերադարձանք մեր տեղը, կարծելով թշնամիքը չեն այնուհետեւ յարձակուիլ: Ինդ հակառակը մին շաբաթէն յետոյ յանկարծ մերձ տասն հազար թշնամիք թափուեցան Անսաւուղի վերայ, շատ զեղերի դատարկ աներ կործանեցին, աւերեցին, դարաններ բացան, ինչ կար չկար՝

աւար առին, ափսուեցան էս կողմն էն կողմն, ինչ օր զանում էին յափշտակում էին, և քանի միտասնական մարդիկ էլ կոտորեցին։ Եթբ ասպատակողները վերադառնալոյ վերայ էին, լսեցինք որ՝ ‘Դաւիթ բէկը քանի մի հազար մարդիկ հասել է Դաշտուն գեղն, և թշնամիքն էս լուրի վերայ՝ աւելի ևս ճեղով փութացան, վերադարձան Աւրդվար։’ բառական ուղարկու մասնաւու գորեղբայրո ջնաց Դաշտուն Դաւիթը բէկին անսնելոյ, որոյ պատճառն էր այս Ամին Խորոսը կենդանի էր, Դաւիթը բէկի ու Պատի մէջն ոչ ինչ նշան սառնութեան չկար, և զօրավարութեան կոչման անցը մոռացուած էր, որպէս թէ երբեք եղած ևս չէր։ Բայց Խորոսի սպանուելէն յետոյ լուռմ էր որ, Դաւիթը երեմն որպէս տրտունջ, երբէմն որպէս բանիքասանք, երբէմն որպէս անբաւականութիւն գաղտնի կրիստու հօրեղբօրս վերայ միւս զօրավարների մօտը, և հօրեղբայրս լսելով կրյուր։ Եսկ վերոյիշեալ Աւրդվարի զօրքին հօրեղբօրս պատահելէն և չտաներազմելէն յետոյ, ինչպէս շատերը լո՛ր կը բերեին թէ, Դաւիթը բէկը հրապարակաւ յանցաւոր կը համարէ, զնա և քամակին զայրացած կը հայ հոյէր, որպէս թէ նա ևս ծածկաբար խորհրդակից է, Թանագիւլի հետ, և թէ ինքն աչէն չէ զնում միանայ Պատի հետ չլինի թէ և ինքեան Խորոսի նման Պատը հետեւ ու սպանել տայ մարտի սպաքերգումն։ Եսպիսի յայտնի հրապարակաւ անիրաւացի զատափետեն նորա զհօրեղբայրս՝ առիթ տուին շար լեզուներին բարութանքներ բարդել նրա վերայու հաղորդել Դաւիթը բէկին, որ և առանց հիմնար ապացուցութեան հաւատ էր ընծա-

յել և յումպէտս մահացուցանել մին քաջ տղամարդ՝ ինչպէս էր հօրեղբայրս, անարդարութիւն էր։

• Ես օրերն էր, այն ինչ հաւատազրուժ Գուանովիւն չարաչար սպանուեցաւ իւր նոր կրօնակիցներէն ու նրա հողին զմոխքի կիրակուր եղաւ յաւիտեանս ամէն, եղիցի, ամէն։

• Պանի մի ամիս անցած էր՝ այն ինչ Դաւիթը բէկին ու հօրեղբայրս մին զմնը չէին տեսած, և ահա մի օր լուր բէրին թէ Դաւիթն մեծ բազմութեամբ գալիս է այցելութիւն հօրեղբօրս, որ իջած էր Կալեր ասած զեզումն։ Պատի ամաչելէն, թէ նա որ յինքնէ մեծ է, էնպիսի մարդավարութիւն է անումն պարտաւոր է և ինքն իւր խոնարհութիւնն և անձնամատոյց լինելն ապացուցանել, վասն որոյ հետեակ զուրս եկաւ ընդ առաջ գնաց երկու ասպարիզաշտի ուղի բացակայութեամբ, հլութեամբ ընդունեց, ընկաւ նորա ձիու առաջն, առաջնորդեց, բերաւ հասցրեց մինչեւ զեղն իւր տունն։ Դաւիթը բէկին երկու օր մնալով անդ, միշտ ինքեան անկեղծ և համբոյր ցոյց տալով, ստիպեց հօրեղբօրս իւրեան հետ ձիաւորվեց, զնայ Խաչքոլու ժողովուրդը վերագաղթեցնէ, բերէ հացնէ իւրեանց զեղերը տեղերը։ Հօրեղբայրս հաւատալով նորա անյիշաչարութեանը, զնաց քանի մի ձիաւորներով։ Երկրորդ օրը մեր մարդիկներէն մինը լեզապատառ զուժաբեր եկաւ թէ հօրեղբայրդ Պատը սպանուեցաւ Դաւիթը բէկի հրամանաւ, և դու էլ զլաւխող շուտով ազատէ, ապա թէ ոչ՝ քո կեանքն էլ վտանգի է ևնթարկուած։ Ես ևս իսկ և իսկ միայն երկը ձիաւորով զուրս եկի տանին, ծպանեալ ձօրերով սարերով փաշ-

խած դնացի Ուրդվար, անտի Աստավատ Մելիք՝ Օատուրի տունն, որ մեզ ազդական էր: Մելիք՝ Օատուրն էր էն ժամանակուան Նայերի երեւեաց առաջինն ոչ թէ զենքով, այլ փարթամութեամբ: Առքա հարստութեան վերայ կըպատմին թէ՝ իրը ամենայն առաւօտ, երբ նա քնէն կըզարթի, կէս լիտր ոսկի իւր բարձի տակէն վեր կառնէ, և էս ոսկի վերառնելոյ մասին էսպէս կըձառնէին: Երբ Օատուրը պատանի է լինում, զեռ ևս հօր կենդանութեան ժամանակը, Նորկաստանէն մի Դէղրիշ է զալիս նոցա տանը իջնում, մնալով անդ մի տարի, ոչ ոք չէ հարցնում նրանէ ով է նա, ուստի է զալիս և ուր է զնալոց, բայց ամենայն օր երկու անգամ առատութեամբ և զանազան խորտիկներով այս ինքն ճաշ և ընթրիք են մատուցանում Դէղրիշը պարտաւորուած էս հիւրընկարութենէն, սովորցնում է պատանի՝ Օատուրին քիմիայ, ոսկի շինելու պայմանաւ որ ամենայն պանդուխու և օտար նրա տանն էսպէս ասպնջականութիւնն է հիւրընկարութիւն որպէս ինքն զանէ: Եհա էն օրէն Օատուրը մթերում է անրաւ հարստութիւն, մի և նոյն ժամանակն է կատարում է Դէղրիշի կտակին: Այս իջած էի նորա տանն որպէս ազգական, բայց անընդհատ կրյենէին հիւրիք քսան մարդէն առւելի, բոլորի համար էլ միակերպ ճաշ և ընթրիք կըդար նորա խոհարանէն: Այսին էսպիսի հիւրիք, որք չորս տարիէ հիւրէ կմնացին անդ, և ոչ ոք ունէր իրաւոնք հարցնել ումեք ուստի զայ և ուր զնայ և կամ երբ մոտադիր է գնալ անտի: Ոչ մի այն ուտելիք կըմատակարարէին հիւրիքն այլ և նոցա չորերը կըլուանային և շա-

տերին Մելիքը շորեր կըպարզեւէր, և ու մանց էլ զնալոյ ժամանակը ձի, ջորի, աւանակ և ուզու ևս կըտար: Վիանդամայն առաց նրա զուռը բաց էր անզանազանապէս ամեն մարդի համար որ ազդէ կամ կրօնէն և լինէր: Քանի մի ձեռք էնպիսի ապարաններ ունէր, ուր եթէ Շահն ևս հիւր զար իւր պայտականներովը, Մելիք՝ Օատուրը կընդունէր առանց ամաչելոյ: Պատէին թէ մերձ երկու հարիւր ձեռք անկողին ունի հիւրիքի համար միայն: Մելիք՝ Օատուրն երկու աւզամ միջնորդութեան նամակ զրեց իւր մնարդկանց ձեռօքը Դաւիթ բէկին, որ զինի մեր հօտերը՝ ջոկը՝ նախիրները զրաւելնու հազիւթոյը տօւեցաց մօրս, հօրեղբօրս կիմոր և ընտանիքն զաղթուին զան Աստավատ, ուր կայսայ ցտան և հինգ ատրի, շնորհիւ Մելիք՝ Օատուրի օր ըստ օրէ հարստանալով, մինչև որ որպէս Դաւիթ բէկին, նոյն պէս նրա ստորադրեալներն, որոնք անհաշտելի թշնամի էին մեր գերդատանին, կամ սպանուեցան կամ թէ մեռան և կամ ցրուեցան: Եետոյ ևս ևս վերադարձայ ընտանիքնիմ հայրենական ժառանգութիւնը տիրելու ամառ առաջակարգ կամ յերկիւղին մեր թշնամեաց՝ չնանաչեցին զիս, ուստի ևս եկի այս զիւղումը բնակութիւն կալայ, ուր կամ զաւակներովս՝ թռոներովս՝ ծուռներովս ամենայն կատարեալ բախտաւորութեամբ մինչև ցայսօր:

Միայնակնացն էստեղ վերջացրեց կարդակն իւր յիշատակարանը կամ լաւ ևս

ասած, Արապիոն ծերի աւանդած պատմութեան սեն, և քանի մի բովակէ լոկէն յետոյ կցեց, պէտք է ասեմ քեզ որդեակ, որ էն Արապիոն ծերն և ևս շատ շատ անցքեր կըպատմէր ինձ, զորս մտաղիր էի հետ զհետէ նորան կրկնել տալ ու շարունակ զրէի և առա կարգի բերէի ինչպէս պատմութիւն բայց իմ զուրս գալս անտի յանկարծ պատահեց, ինչպէս շուառվ ունիմ պամել քեզ, վասն որոյ չկարողացայ կատարել զայն և ֆայ որ ֆայ մինչև ցայսօր, մուանալով չզբաներս: Ե. յժմ, որդեակ, վերազառնամ ասել կիսատթողած իմ զլեխն պատահած անցքերը:

Կաբաթը մի կամ երկու անգամ կերթայի վանքն եպիսկոպոսի մօտ, մի երկու ժամ նրա մօտ նստելէս յետոյ՝ կրկնադառնայի Արապիոն ծերի, կամ թէ ինչպէս նրան կանուանէին, պապի մօտը, միշտ կասկսծելով թէ՛ չլինի յանկարծ թուրքեր դան, տեսնէն զիս եպիսկոպոսի խցումը, ճանաչեն, բստ որում նոցանէ, որպէս կամէին, յաճախ գնացող զացող էր լինում վանքն: Արքան օրէ օր Ծուշի բերթէն եկողները կըհասաւատէին Ծահի սպանուիլը, նորա զօրքի ցրուիին, այնքան ել եպիսկոպոսն աւելի ևս հաւատ ընծայելով իմ ասածներին, աւելի ևս կառաւելացնէր յարդանքը զէպ առ իս, և շատ քիչ կը պատահէր որ, նորա խուցէն զուրս զալիս՝ մի որ և իցէ՛ զոնէ զուզնաքեայ մի իր՝ նա չպարգևէր ինձ: Ոչ ինչ որ չունենար, զոնէ թաշկինակս չոր մբքով կըլքցնէր կը տար ինձ, ասելով, էս տար Արապիոն պապի երեխեքանց համար:

Մի օր կէս օրի մօտ էր, լուր բերին թէ՛ մի հայախօս Երախլի Ծահի զօրքէն փա-

խած, կողոպտուած, վիրաւորուած, անթամք երիվարի վերայ հեծած, վանքի ճանապարհը հարցնելով, գեղի մէջէն անցկացաւ գնաց վանքը: Արապիոնը ստիպեց զիս փութալ, զնալ տեսնել նոր եկողը, համբաւներ իմանալ նրանէ և վերազառնալ հազորդել ինքեան: Ի՞այց ես յամառեցայ, տանէն անգամ դուրս չեկի, որովհետեւ սրբբազան առաջնորդի ասածներն ականջուծն պահած էի՝ թէ չլինի այն եկողը ծանօթ կամ լրտես և կամ թշնամի ոք լինի, տեսնէ զիս ու ծանաչէ, յորմէ և վանքին վնաս ծազի, թէ և քաջ գիտէի որ մեր բանակի մէջնի հայախօս ոք չկար, բաց ի քանի մի թնդանօթաձիգներէ, զորս չեին կարող թշնամիքը վիրաւորել կոմ կողոպտել՝ մինչև չլինին նոցանէ թնդանօթներն, և էս էլ գժուարին և անկարելի էր:

Ես տեղ ևս ընդմիջեցի միայնակեցի զըրոյցն ու հարցը ոյք էին և ինչ թնդանօթաձիգ հայերի անուններն, և կամ ոք տեղացի էին: Նա պատասխանեց, Խայ խան և Ծատուր բէկ Ի՞ուշերցիք, Մանուչար բէկ Ծիրազցի, Այցիդրէկ, Ոստօմ բէկ և Յարմիւն բէկ Խսպահանցիք, Կօհօշ բէկ, Ասկ բէկ և Կարաբէկ Արաստանի կողմի Հայեր:

Են լուրի վերայ, շարունակեց միայնակեացն, էն լուրի վերայ՝ ձիգ միջոց ես արբառում և աարտամ նստեցի, նստեցի և ապա անհամբերութենէս սկսեցի տուն ու դուրս անել, չեի կարողանար հանդստանալ, մինչեւ և ահա եպիսկոպոսի տիրացուն յայտնուեցաւ կիսաշունչ և կցկտուր բառերով հարցրեց ինձանէ, արդե՛օք Յովսէփի անունն ծառայ ունեցած եմ բանակի մէջնին, և թէ՛ արդե՛օք նա Հայ է թէ թուրքը: Յովսէփի անունը

լմելս՝ ինձ ևս կորցրի, թուքս բերանումն տրացնե, ընդարմացայ մեացի, լեզուս կարկառեցաւ, վարողացայ պատասխանել։ Տիրացուն թէ և ապշած՝ նայեց, նայեց, բայց մի և նոյն հարցն քանի մի անգամ և ևս կրկնեց։ Քանի մի բովակէ անցնելէն յետոյ, ևս անզգացարար՝ միայն՝ միմիայն բառո Յովսէփ, Յովսէփ կրկրկնէի, որպէս յետոյ ինձ պատմեցին։ Եվերջոյ որպէս թէ տիրացուի ստէպ ստէպ հարցնելէն՝ կարողացել եմ արտասանել, այո։ Տիրացուն վերակրկնել է հարցն թէ, նա չայ է արդեօք, և ևս զլխով նշանացի արած լինիմ, այո չայ է։ Եւ յսքան միայն մահս է, որ տիրացուն փութով զուրս թռաւ սենեակն, վերադարձաւ, աներեցի եղաւ։ Փոքր փոքր ուշի եկայ, և այնուհետեւ որքան և կրմածէի, ոչ ինչ եղակացութիւն չէր կարող տալ էն անակնկալ դէպքին։ Որպէս Արապիոն ծերն՝ նոյնպէս և որոնք ներկայ էին, գուն կրգործէին քաջալերել զիս, բայց մտայուղութիւնն էնպէս էր տիրել զիս, որ ոչ ինչ միփիթարութիւն՝ յոյս՝ քաջալերութիւն չէին ներգործել հոգեցս և մտացս վերայ։

Եւրեկոյեան պահ էր և ահա յայտնուեցաւ մի և նոյն տիրացուն, քամակն էլ իւծեալ՝ ընկծեալ՝ հիւանդու և գունատ Յովսէփս, անզին Յովսէփս։ Ապրող ևս երեակայել որպի, որքան ուրախութեամբ թէ տրտութեամբ, զիտեմ, լցուեցաւ սիրտը երբ տեսի նրան էն դառն վիճակի մշջն, իսկ նա արտասուախաւն աչերով, զետնատարած ընկաւ առաջն ուսներով վարելով, խան, խան բառս էր միայն հեկեկալով արտաքերում։ Միթէ ևս կարող էի էն բովակին զավել զիս, չարտասուել։

Քան լիցի. — ևս մոռացայ ով էր մեզանէ մ.ծն և ով փոքրն, ով ակրն և ով ծառայն։ Խոկ և խոկ յարուցի նրան, զգուեցի ու սկսեցի համբուրել երեսէն։ Ես տիսուր տեսարանը կարի զգալի եղաւ ներկայ եղողներին անգամ, որոնք կարեկցութենէն կարտասուեին, իսկ Արապիոն պապը զանազան սրտառուլ խոսքերով կրիրատէր զմեզ։

Մինչ այս մինչ այն՝ ներս մտաւ և Յակոբ վարդապետն, որ ստիպեց զմեզ հեռանալ միմեանցից և չշարունակել էն դառն և լալազին ձայնով տեսարանն, որ տաղտկալի էր ներկայ զտնուողներին։ Վոաջնորդն առաքած էր զՅակոբ վարդապետն ուրախակից լինել ինձ, լիւ Յովսէփէն ինչ ինչ նոր լուրեր և վերադառնալ պատմել ինքնան, որովհետեւ եպիսկոպոսն զեռ ևս հաւատի չեղած Յովսէփի իմ սպասաւորինելն, չը էլ նրա երեսն տեսած յերկիւզէն։

Տիրացուն վերադարձաւ վանքը, բայց Յակոբ վարդապետը ինդրանօք Արապիոն ծերի մնաց զիշերը հիւր։ որ և առաջարկեց Յովսէփին նստել ու պատմել իւր զըլիին եկած անցքը։ Թէպէտ Յովսէփն երկարօրէն և մանրամասնաբար է պատմած ինչ վշտեր էր կրած, բայց ևս, որպի, քեզ զիսացաւութիւն չտալոյ համար և ինձ էլ չտիրացնել անցած զնացածները յիշելովս, համառօտաբար առեմ այժմ։

Երբ ևս Ծուշի առաքում եմ զՅովսէփը երիվարներ բերել, նա հասնում է տեսնում, ինձ ստորագրեալ ձիւաւոր զօքքէն ոմանք՝ որը պահնակ էին նշանակուած, իւրեանց երիվարների թամբերը զնում են իմ հեծելի երիվարների վերայ, որպէս զի ինքեանք հեծնեն ու փախչեն։ Յովսէփը տեսնելով նոցա էս տմարդի փախչին և.

երիվարներ փախցնելն, արգելառիթ կըլինի,
բայց էնպիսի ժամանակն ով նրա բերանին
կընայէր, վասնորոյ և ինքն ևս ձեռը ոտը
կանէ, մի կերպով երեք երիվար առանց
թամբի կըքաշէ կըբերէ, որպէս զի մինի
վերայ ես, միւսների վերայ ինքն և Դաւիթին
հեծնենք ու դուրս փախցնը բերթէն. իսկ
Մովսէսն արդէն տասն օր էր՝ որպէս պատ-
ման եմ՝ հիւանդ զոլով, երկրացի Նայի տա-
նը պարկած էր, ուրեմն և նա ազատուած
էր էս վտանգներէն: Յովսէփը փոքր ինչ նո-
ցանէ հեռանալով, յանկարծ կըպատահի
երկրացի խուժամուժի, որոնք կատաղա-
բար կըյարձակուին նորա վերայ և կըլսեն
երկու երիվարն, իսկ ինքն իւր հեծած ձիովը
հազիւ թէ կըկարողանայ նոցանէ ազա-
տուիլ փախչել ու հանել մեր վրաններին
էն ժամանակն՝ երբ յափշտակող ամբոխը
խառնիխուռաը մին զմինի ձեռքէն կըլսէին
իմ կայքը, ուստի և նոցանէ ևս խուսա-
փելով կըծեպէ՝ կըժամանէ Մովսէսի կա-
ցած տան դուռը և կըյանձնէ տակի
երիվարը տան ախրոջն ու ինքը փութով կը
վերագառնայ վրանների տեղն, որպէս զի
թերեւ զիս որոնէ զանէ ու առաջնորդէ
Նայի տունն, որ ի հարկէ էնպիսի միջո-
ցումն զոնէ անփոյթ տեղ էր:

Յովսէփը կըմերադառնայ վրանների տե-
ղը, կըտեսնէ ոչ թէ ոք մարդ չկայ, այլ
և ելած-չելածն այնպէս սրբած տարած են,
որ նշանն անզամ չի երեար, թէ մին ժամ
առաջ այն տեղ վրաններ են եղած կամ
բնակութիւն: Փոքր ինչ այս կողմն այն
կողմն որոնելով, մի փոս տեղում կըզանէ
իմ Դաւիթ և երկու մահմետական սպա-
սաւորներիս զիակն շատ տեղաց վերաւո-
րուած, տիպ-տկոր ընկած: Յովսէփն ըստ

քրիստոնէական և ընկերական պարտաւո-
րութեան, գոտիկն իւր մեջքէն կըբանայ,
Դաւիթի զիակը կըփաթաթմէ՝ կըշալակի՝
կըբերէ կըձգէ նշանաւոր տեղ, որպէս զի
մարդիկ ուղարկէ յետոյ, տանին թաղեն
քրիստոնէական ծխով: Փոքր ինչ հեռա-
ցած այն տեղէն, և ահա կըզգայ քամա-
կէն թրի հարուած, յիտ կընայէ, կըտեսնէ
երկու սրիկայք, մօտիկ ձորէն դուրս եկած,
թրերը հանած պատենէն՝ կատաղած զին-
քը կըհարկանեն, վասնորոյ զիակը վայր կը
ձգէ կըփախչէ, բայց նոքա միշտ հետամուտ
կըլինին ինքեան երկու տեղէն վերաւորե-
լով: Ո՞ի և նոյն ժամանակն՝ երբ Յովսէփն
ազատուած կըկարծէր, միւս կողմէն քանի
մի ուրիշ երկրացիք առաջն կըբանեն, կը
շրջապատենն, այլ ևս վերքեր տալով հրա-
ցանի կոթով հարուած հարուածի վերայ
աւելացնելով, վայր կըձգէն, կըպլոկն,
կարծելով թէ շուտով կըմեռնի՝ ինքեանք
կըհեռանան ուրիշ որս դանելոյ հա-
մար:

Յովսէփն արիւնաքամութենէն կիսա-
կենդան քանի մի ժամ զետնատարած մր-
նալէն յետոյ՝ փոքր առ փոքր ուշի կըդայ
կընայէ սրիկայքն աներեւոյթ եղած, կաշ-
խատէ մի կերպով կընսաի և ապա մերժ
սողալով, մերժ կիրգած, մերժ կուզիկուզ
հազիւ մութն ընկած կըհաննի Մովսէսի
կացած տունը, ուր դարձալ ուշաթափ
անզգայ կըլինի: Տան տէրը վերաբոյժ կը
բերէ, արիւնը կապել կըտայ սպեղանիքով,
հազիւ հաղ միւս օրը նա աչքերը բաց
կանէ՝ շուրջ կընայէ, կըզգայ որ իւր աս-
պնջականի պաշտպանութեան ներքոյ է:
Երրորդ օրը մարդ կըզրկն, Դաւիթի
զիակը կըզանեն, ծածկաբար կըտանին կը

թաղեն և այսոց զերեղմանատանը քրիստոնէական ծխով:

Մովսէան և Յովսէփը կըկարծեն և էսպէս էլ պէտք էր կարծէին, որպէս թէ և ինձ սպանած են, վասնորոյ կասեն՝ պէտք է որոնած և իմ դիակը գտած, և ով կարող էր իմ դիակը ճանաչել Էնքան սպանելոց մէջն՝ բաց ի Մովսիսէն, որովհետեւ Յովսէփը տանէն չէր կարող դուրս գալ: Մովսէսը անձն փոքր ինչ կազդուրուած լինելով և չնայելով բժշկի արգելելն, չէ համբերում՝ դուրս է գալիս տանէն հիւանդ հիւանդ, յեցած ցուպի վերայ՝ հասնում վրանների տեղն, ուր հարիւրաւոր դիակներ աստ անդ ածած, որոնում, որոնում՝ նրանց մէջն, չգտնելոյ համար յուստրեկ վերազառնում է օթեանը, և նոյն օրը նորա տենդ ու ջերմն կրկնում է, յորմէ և ևս օր ըստ օրէ հիւանդութիւնն ասստկանաւով՝ քանի մի օրէն յետոյ վախճանուում է:

Յովսէփն, ինչպէս ասացի, արիւնաքամութենէն թալկացած-թուլացած, անուժ երկու-երկը օր զրեթէ անզզայ է լինում, և այնուհետեւ փոքր առ փոքր զզում է իւր ընկերի մեռնիլը մի և նոյն սենեակումն՝ ուր ինքն է պարկած, և միւսի տամարդի սպանուիլը մտարերելով, մանաւանդ իւր մեծի կորնչիլն՝ աներեցիթ լինելն, որ աւելի անտանելի է երեւում ինքեան, վասնորոյ արհաւիրէն՝ զառանցքէն այլ ևս չէ կարողանում հանգստանալ ուստի կողկողազին խնդրում-ազաշում է ասպնջականէն, ինչ կերպ և լինի, դուրս բերէ ինքեան Շուշե բերթէն և ուղեորէ զէպի թավուել: Որպէս տան տերը, նոյնպէս և բժիշկը խորհուրդ են տալիս նրան մնալ անդէն ցկատարեալ առողջութիւնը, մանաւանդ որ, աւելաց-

նում են, այժմ ճանապարհները խռուն են ու վտանգաւոր, քարվաններ չեն բանում, ոչ մի տեղէ քրիստոնեայ եկող-գնացողներ չկան, մահմետականների հետ ճանապարհորդութիւնդ և ևս վտանգաւոր է, Շուշին դէպի թավուել Կուղաֆիրենի կամուրջովը գնալը անկարելի է, ըստ որում էնտեղի վայրենի բնակիչները մին զմինը անզամ են կողոպատում ու սպանում; ուր մնաց քեզ՝ որ Հայ ես և Երախիլի կերպարանքէդ աւելի շուտով կրծանաչեն՝ որ բանակի զօրականներէն ես:

Թանի մի շարաթ էս զառը վիճակի մէջ մնալով Յովսէփը, մի օր լսում է թէ քաջ Վափանցի և Ոխիանցի Հայեր կան, զրնում են իւրեանց աները, նա էլ չէ կարողանում համբերել, ընդդիմ ասպնջականի և բժշկի կամացն՝ հիւանդ հիւանդ դուրս է գալիս, ճանապարհ ընկնում նոցա հետ, վնայ Եգորիս կամ Աւրղվար, անորի զէպի թավուել: Ահա էսպէս հասնում էնա պատահմամբ էն զիւլն, ուր զՄուքի երիտասարդն ինձ Հայ-բնակիչներն առաջնորդ էին տուած, և այն տեղ լսում է որ Շահին ծառայող մի Հայ Խան հասած է նոյա զեղն և անտի զնացած է Տաթեի վանքն, վասնորոյ և ինքը Յովսէփն էլ շտապում է զալիս է վանքն՝ ինձ անդէն զանելոյ համար:

Միւս օրը Արբազանն մարդ էր ուղարկած իմ քամակէն, զնալ Յակոր վարդապետի հետ վանքը: Հարկաւոր չէ ասել թէ ևս անզամն եպիսկոպոսն ինչ յարդանք և համարումը ցոյց տուեց ինձ, կըկին կըկին ներումը խնդրելով՝ որ ինձ արժանի պատուով չէ ընդունած, և թէ էսպիսի ժամանակը շատ անզամ խարերայութիւններ են պա-

տաշում և վանականներն ուրեք ուրեք
միամտութեամբ՝ կարեցութեամբ և իւր-
եանց պաշտօնին վերաբերեալ հիւրընկալու-
թեամբ ասպնջական լինելով փախատական-
ներին, մեծամեծ վասներ են կըած: Եւ այս-
պէս ժամաշափ զրուցելն յետոյ և աշաներս
բերին զԱրապիոն պապը և նորա քամակէն
ևս քանի մի ալեզարդ գեղացիներ եկին, ո-
քոնք հետ զհետէ զալով - զալով շատացան,
եղան մերձ տասնուշինդ անձինք, հրաւիր-
եալք առ ի ճաշել եպիսկոպոսի մօան և ու-
րախակից լինել ինձ: Ես օրն ինձ համար
արամութեամբ և նոցա համար ուրախու-
թեամբ անցկացաւ, ըստ որում ուշն միաքս
զրաւել էր Յովսէփի հիւանդութիւնն, որ
կարի կասկածելի էր թւում ինձ: Երդարե-
ևս չի սխալուած: Առա վերըերն օր ըստ օրէ
զայրանում էին և խօնջութենէ ջերմն ու
տենդն և ևս շարունակում էր յորոց տասն
օրէն յետոյ աւանդից հոգին զրկում ա-
զիրսաւոր աչքերով, զոր մինչև ցայսօր դառ-
նութեամբ և սրտակէզ կոկիծով կըյիշեմ:

(Ա. յերաժայու.)

ԳՈԼՈՒՑ ՇԽԹԱԶԱՆՑԱՅ.

ԲԱՆԱԿԻՐԱԿԱՆ

(Ա.Ա.Կ Ի ԲՈՐԲՈՌ Ա.ԲԱՆԱՑԻՈՑ)

20128ԻՆ ՀՈՒՄԱՅ

Յորտը եկած գիւղնը կըտրած,
Զիւն աման տեղ մին կետզ կիւտած.
Փոքւնդիւն լափ մարդ ար խեղդըմ
Մարդու աչքը ըեան չը տեսնցմ.
Խեղձ Չուլուցէ շըիւէրը,
Սըրթսըթումար փէտ ար կըտրած.
Անքօն էր էն սաղ քերը
Լափ հեալվալմը ապօւկտ գէռալ,

Ըստութանա երկացաւ,
Քինից ծըմակ ճեխ արաւ,
Նիւեակից օոչն գըրաւ
Տընկարնապալաւ գեալիսար,
Քիզարեց խեղձ հըլիւորը
Տափը քըցեց ժանդը բեռնը,
Մէտը քըցեց խեղձ խօիէքը
Պարտքը սոկին խարջն ու բեգը
Թառանչ քաշեց ասեց Աստուած
Էս հինչ օր ա իմ օրը
Շանի հեալին խօիսաս սոված,
Հինչ քարաւ տամ գիօխս,
Դըրէէ մահը հիւդիս կալ,
Իմ ապրելը էլ զուր աւ
Աստուած աղօթքը լսեց,
Գաբրիէլ ախպէտը զրկեց.
Եկաւ աչքերը չըրած
Թորը շողշողում գեուուց,
Աչմ հըլիւոր եկալըց
Ետզուզ յինչ կայ կանչալըսա
Հըլիւորը օր տեսաւ
Սիրու կորեց փորն ընկաւ,
Տեղան կաղնեց սըփարթնած
Շուարած գիլօխ տուաւ,
Հա բարըլիւս քիմասաղ
Գիւտումը յօր ըլ կանչալ.
Շատ ծանդը ա էս բեանըս
Յինչ կինի գիր շէլակըս:
Եսա զուգի գիւնիս բեանը
Թէս ապրելը գիժարա,
Մեռնիլը լսփ դիժարա:

Ս. ՀԱԽՈՒՄԵԿՆ ՇԱԽԵՅՏԻ ԱՇԱԽԵՅՏ Ե, ԳԱՅ. ՃԵՄԱՐԵԱԿ

(ԹՈՐԴՄՈՎԱՌ ԹԻՒՆ Ի ԱՌԱՋԱ 1.ԵԶՈՒԵ

Կ ԲՈՐԲԱՌ Ա.ԲԱՆԱՑԻՈՑ:)

Մ Է Ժ Լ Ի Ս.

«Քօն մասխանրա միյմունը
Հեալեաղէանը, 1)

Մէրի 2) էծը,

Ա.թ ախպէրն էլ նիտըները
Օղեցին մին մէժլիս սարքեն
Թեառ քեամանեան ճարեցին
Գեամը որ հէնց կար ու կար.

(1) էշ (2) Նոխակ: